

Bartók István

„A KÖZÖNSÉGES MAGYAROK NYELVÉN SZÓLLOK”

Telegdi Miklós munkássága
a népnyelvek felértékelésének folyamatában

TELEGDI MIKLÓS ÉLETMŰVE fontos állomás irodalmunk történetében, munkásságát több szempont alapján lehetne értékelni.¹ Jelen tanulmányomban arra utalok röviden, hogyan illeszkednek művei az anyanyelvű művelődés európai történetébe. A népnyelvek felértékelése, felemelkedése (*die Aufwertung der Volkssprachen, the rise of the vernaculars*) több évszázados folyamat, már a középkorban megkezdődött. Az írásbeliségben sokáig egyeduralkodó latin mellett fokozatosan megjelentek a népnyelvű szövegek. A gyakorlati igények mellett fontos szerepet játszottak az elméleti viták: hogyan viszonyulnak a pallérozatlan élő nyelvek a tudósok kiművelt latinjához. Néhány jellemző mozzanat említésével vázolhatjuk a XVI. századig vezető utat, majd Telegdi munkásságának a népnyelvűség kérdéséhez kapcsolódó egyes vonásait.

Népnyelvből nemzeti nyelv

A vulgáris nyelvek megítélése Dantétól a XVI. századig

A grammatika és a nyelvfelfogás mindig is szorosan összefüggött egymással. Attól kezdve, hogy elkezdtek beszélni az újlatin népnyelvekről, központi kérdés volt: a népnyelvnek is van-e grammatikája, mint a latinnak, meg lehet-e írni a nyelvtanát, vagy legalább bizonyos mértékig szabályokba lehet-e foglalni a sajátosságait. A különféle állásfoglalások elvi alapjául igen sokszor az *ars* és a *natura* fogalmának értelmezése szolgált. Már az antikvitásban is megkülönböztették az *ordo naturalis*-t és az *ordo artificialis*-t. Ezt a szembeállítást alkalmazza Dante (*De vulgari eloquentia*, 1304). A *lingua naturalis* az anyanyelv, amelyet mindenféle szabály nélkül, ösztönösen sajátítunk el, a *lingua artificialis* a grammatikailag leírt és rögzített latin. Megállapítja, hogy a népnyelv az értékesebb, hiszen az a természetből adott kifejezési forma, szerte a világon előbb használják, mint a mesterségesen életben tartott latint, amelyet a szabályok alapján kell megtanulni.

Az olasz humanisták a XV. században elevenítették fel Dante nézeteit. 1435-ben bontakozott ki Leonardo Bruni és Flavio Biondo vitája. Bruni szerint a

1 Telegdi Miklós életművének átfogó bemutatása: HORVÁTH: *Telegdi*.

népnyelv szabályozatlan, a természet vagy az isteni végzés (*natura*) határozza meg. Ebből azt a következtetést vonta le, hogy nincs is lehetőség az emberi beavatkozásra. A latinnak viszont, mint valóságos *ars*-nak, lehet grammatikája. Biondo ezzel szemben úgy vélekedett, hogy minden nyelv valahol a *natura* és az *ars* között foglal helyet. Minden nyelv alapvetően grammatizálható, de hogy milyen mértékben, az az adott nyelv szerkezetétől függ. E tekintetben ugyanis a nyelvek eltérnek egymástól.

A XVI. század első felében is a *natura* és *ars* viszonya alapján foglaltak állást a kérdésben. Pietro Bembo (1525) különösen azzal a nézetével befolyásolta a grammatikai irodalom fejlődését, mely szerint, ha figyelembe vesszük az egyes nyelvek természet által adott sajátosságait (*natura*), emberi beavatkozásokkal (*ars*) kísérletet tehetünk a megváltoztatásukra.

A népnyelvek nyelvtanának megalkotásához a latin grammatika szolgált mintául. Ezért fontos az a folyamat, amelyik már a XV. században elkezdődött nyelvi szinten is: az elszakadás a középkortól. Lényeges változás történt ugyanis a latin nyelvhasználat és grammatika megítélésében. Ennek két fázisa ragadható meg.

Az első a középkori latinság ellen indított mozgalom. A kritika először a skolasztika természetellenes és nehézkes latinja ellen fordult. Korszakalkotó jelentőségű Lorenzo Valla írása (*De linguae Latinae elegantia*, 1449). Ebben a klasszikus latinhoz való visszatérést szorgalmazta. Követendő példaként állította kortársai elé a római szerzők szövegeit és a késő-római grammatikusok (Donatus, Servius és Priscianus) munkáit. Valla programját megvalósítva az igényes latin nyelvhasználat követelményeinek igyekeztek érvényt szerezni a XV. század második felének olasz grammatikusai. Niccolò Perotti, Sulpicius Verulanus, Antonius Mancinellus, Aldus Manutius és mások kritikája a középkor szerintük barbár, érthetetlen és hibás latinsága ellen irányult. Eleinte csak mérsékelten, később egyre határozottabban bírálták a középkor legelterjedtebb latin grammatikáját, Alexander de Villa Dei *Doctrinale*-ját.

Ebből a folyamatból következett a nyelvi megújulás második fázisa, amely immár a vulgáris nyelveket érinti. A latin és a népnyelvek párhuzamos vizsgálata során egyre többen ismerték fel, hogy nemcsak latinul, hanem az egyes népnyelveken is lehet és kell helyesen beszélni és írni, hiszen ezek is pontosan olyan szépek, mint a görög és a latin. Az apologetikus hangvétel egyre inkább átváltott panegirikusra. Felfedezték az élő nyelvek értékeit és használhatóságát. Értékmérővé a grammatikabilitás vált: az a minőség, amelynek alapján a nyelvet grammatikailag le lehet írni. Megszületett tehát az elméleti alapja a népnyelvekkel való tudományos igényű foglalkozásnak. Az Itáliából elinduló folyamat hamar átterjedt az újlatin régiókba (spanyol, francia nyelvterületre), majd az Alpoktól északra is.

A XV–XVI. században a humanizmus fokozatosan vált kétnyelvűvé. A vulgáris nyelvek felértékelésével párhuzamosan ugyanis bizonyos körökben sokáig tartotta magát az a nézet, mely szerint a humanisták tökéletesre csiszolt latinjához

képest a kezdetleges népnyelv csupán barbár mormogás. Akik így gondolkoztak, az anyanyelvi kultúrát bizonyos távolságtartással, sőt időnként határozott megvetéssel kezelték.

Mindazonáltal a népnyelvek használata egyre inkább elterjedt. Ehhez az elméleti viták és a grammatikai irodalom tapasztalatai mellett gyakorlatiasabb szempontok is hozzájárultak. Egyre nőtt azoknak a száma, akik ha latinul nem is, de anyanyelvükön tudtak olvasni. A népszerű irodalom mellett a népnyelveknek fontos szerepük volt a felekezeti és a politikai agitációban is. A latin mellett vagy sokszor azt felváltva a vallási életben, az államügyek intézésében és a közigazgatásban is terjedt a vulgáris nyelvek használata.

A XVI. század első felében az anyanyelv megítélése Európa-szerte a nemzeti önazonosság, a nemzeti és politikai identitás jellemző kifejezőjévé vált. Ennek eredményeként a nyelvi öntudat később fontos szerepet játszott a nemzetállamok kialakulásában. Ezért szoktak úgy is fogalmazni, hogy a XV–XVI. század fordulóján váltak a népnyelvek nemzeti nyelvekké.

„Egyetlen nyelv sem tűnik annyira barbárnak”

A magyar nyelvű írásbeliség európai megítélése

A magyar művelődéstörténetben régóta ismert, hogy a középkortól kezdve hogyan vált egyre elterjedtebbé az anyanyelvű írásbeliség. A latin–népnyelvű megfeleltetések eleinte rövid glosszákból figyelhetők meg, majd hosszabb, párhuzamos szövegekben, önálló korpuszokban. A középkori kódexek felfedezésétől kezdve a XX–XXI. századig Tarnai Andor,² Madas Edit,³ Horváth Iván,⁴ Lázs Sándor,⁵ Bartók Zsófia Ágnes⁶ és mások kutatásai nyomán egyre árnyalódik a magyar nyelvű szövegekről alkotott kép.

Habár eleink már a XVI. században is értékelték a magyar írásbeliség megjelenését és fontosságát, nemzetközi megítélésünk e tekintetben igen kedvezőtlen volt. Ebben a vonatkozásban az európai humanista közösség számára az első magyarországi hírek Galeotto Marziótól érkezhettek. Mátyás király udvarában szerzett tapasztalati alapján számolt be arról, hogy milyen nehéz feladat lehet a magyar nyelvet leírni, hiszen – például – a latin ábécében egy betűvel jelölt egyes hangoknak a magyarban több változatuk is van, és ezek más-más jelentést eredményeznek.

A lesújtó vélemények terjedésében fontos szerepe volt az elzászi humanistának, Beatus Rhenanusnak. A német történelmet feldolgozó munkájában (*Re-rum Germanicarum libri tres*, 1531) leszögezi, hogy a XVI. század előtt a magyar

2 TARNAI: *A magyar nyelvet*.

3 MADAS: *Középkori prédikációirodalmunk*.

4 HORVÁTH: *Omagyar szövegemlékek*.

5 LÁZS: *Apácaműveltség*.

6 BARTÓK: *Egyházi férfiak*.

nyelvet le sem tudták írni, saját korában is éppen csak elkezdének próbálkozni a feladattal. A német írásbeliség nagy múltját hangsúlyozva egy megkésett példával, a magyarral szembeállítva emeli ki annak érdemeit. Mivel „a magyar nyelvet írni kezdik” megállapítást többféleképpen is értelmezték, a félreértéseket elkerülendő érdemes idézni a szövegek környezetét:

Egykor Miksa császár jutalom fejében szokta volt bízgatni alattvalóit, hogy keressenek olyan okleveleket, amelyeket 500 évvel ezelőtt írtak. Mert a németeknél a hivatalos iratok elkészítésénél csak a latin nyelvet használták, más nemzetekhez hasonlóan. Ám látjuk, hogy nálunk 150 éve másképpen van. Ugyanígy a magyar nyelvet korunkban kezdik el először írni. Így tehát, ha valaki fel tudott mutatni egy efféle írományt, nem távozott üres kézzel, hiszen az uralkodó igen bőkezű volt.⁷

A korban mások is a magyar írásbeliség elmaradottságáról tudtak, és ezt szóvá is tették. Conrad Gessner véleménye (*Mithridates*, 1555) kifejezetten elmarasztaló vagy még inkább becsmérlő. Számára ugyanis egyetlen nyelv sem tűnik annyira barbárnak, mint a magyar, amelyet még a tanult emberek sem tudnak úgy írásban rögzíteni, hogy azt meg lehessen érteni. Ezért gondolja, hogy aligha lehet bármi haszna az általa hírből ismert, magyar nyelven kinyomtatott Újtestamentumnak. Hiszen ezt a nyelvet egészen mostanáig írásban nem használták; még a parasztok is latinul próbálkoztak az írással, már amennyire erre képesek lehettek. Emlékezete szerint először az Alpokban lakó rhaetusok kezdték el írni a nyelvüket.⁸

Sajnos látnunk kell, hogy az idézett vélemények legnagyobbbrészt a magyarok műveletlenségét hangoztató, évszázadokon keresztül fel-felbukkanó nemzetkarakterológiai közhely különféle megfogalmazásai. Sylvester János Újszövetség-fordításának 1574. évi kiadásában, az előszóban a bécsi nyomdász, Kaspar Stainhofer egyik érve a magyar nyelvű megjelentetés indokoltsága mellett: a magyarok rettenthetetlen harcosok, de az idegen nyelvekben járatlanok, ezért csak az anyanyelvükön írott művekből meríthetnek reményt.

Két további, időben egymástól távol eső példára is hivatkozom. Heltai Gáspár Bonfini-fordításában Mátyás királyról olvashatjuk:

[...] mindenütt megkeresteté az jeles tudós népeket, és behozatá azokat nagy költséggel, és bőv fűzetésre Magyarországba; mert látja vala, hogy a magyarok barbarusok, és csak

7 „Solebat olim Maximilianus Caesar proposita mercede suos prouocare ad quaerenda uel diplomata, quae ante quingentos essent annos conscripta. Nam tantum Latini sermonis usus apud Germanos in conficiendis tabulis receptus fuit, id quod cum caeteris nationibus commune habuimus. Ab annis tamen centum et quinquaginta secus apud nos factum uidemus. Sic Ungaricus sermo nostra aetate primum scribi coepit. Itaque si quis monstrasset duntaxat talem codicem, non indonatus abisset. Nam princeps fuit liberalissimus.” RHENANUS: *Rerum Germanicarum* 258.

8 „Audio hac lingua impressum esse nouum Testamentum, sed fere inutiliter, quod hactenus in scribendi usu non fuerit hic sermo, & rustici etiam Latine scribere quantum poterant conati sint. Mihi nulla lingua tam barbara uidetur, quae non ab hominibus literatis ita scribi possit ut intelligatur: nam & nostra memoria primum Rhaetica alpina scribi coepit.” GESSNER: *Mithridates* 51–52.

bárdolatlan parasztok volnának, és semmi egyébre igen jelesek nem volnának, hanem csak az egy nagy vitézségre. Ennek okáért hozá be a sok tudós embereket Magyarországba.⁹

Pontosan eme két jellemzőnek tartott tulajdonság, a barbár harciasság és a kulturális elmaradottság vádjá ellen védekezik Czvittinger Dávid. Magyar írói lexikonában (*Specimen Hungariae litteratae*, 1711) Jakob Friedrich Reimmann-nal vitázik, aki egyetemes irodalomtörténetében jegyzi meg: nem tud olyan műről, amelyikben magyarországi írókról lehetne olvasni, de nem is hiszi, hogy ilyet lehetne írni, mert

[...] a magyarok természetüknél fogva többre becsülnék egy jó lovat vagy egy fényes kardot, mint egy érdekes könyvet.¹⁰

Az idézett hellyel kapcsolatban figyelmeztet Tarnai Andor a fordulat topikus mivoltára:

Ha pedig [Czvittinger] elég figyelmesen, talán barátaival is konzultálva vizsgálja a szöveget, rájöhetett volna, hogy a magyarokat támadó Reimmann-locus sem más közkeletű toposznál, amelyet a lengyeleket védő Starowolski maga is megfogalmazott, és így a *Specimen* előszavában a magyarországiak kultúrájáról folyó egész vita formailag nem más, mint ősi, időnként átértelmezett közhelyek harca.¹¹

„Híreszteléseik valóban előítéletek, vagy hibás vélemények” Tiltakozások a XIX. században

XIX. századi tudósaink érzékenyen reagáltak Beatus Rhenanus elhíresült szövegrészletére. Felfigyeltek arra, hogy az a magyar állapotok fáziskésését teszi szóvá, mivel – a szerző tudomása szerint – ezen a vidéken egészen saját koráig kizárólag a latin volt az írásbeliség nyelve. Többen is önérzetesen tiltakoztak a megalapozatlan állítás ellen.

A magyar nyelvű írásbeliség kezdeteit Verseggy Ferenc is említi. Egy 1818-ban megjelent értekezésében egyetértően idézi Kanka Dánielnek „a Magyar nyelvnek műveléséről való helyes ítéletét”, mely szerint:

Nem kevesen vannak, akik úgy vélik, hogy a szabatos magyar beszéd forrásai már a 13. és 14. századi írásokban keresendők. Mert nyelvünk már kiművelt volt, és már akkor elkezdtek írásban rögzíteni, amikor azoknak a népeknek a nyelve, amelyeket ma a legműveltebbek között tartunk számon, még bárdolatlan volt. A németet a 16. században kezdték gondosabban írni, a francia I. Ferenc, ha ugyan nem XIV. Lajos alatt jutott el az igényesség magasabb fokára.¹²

9 HELTAI: *Chronica*.

10 „[...] die Ungarn haben jederzeit ein solches naturel gehabt, daß Sie mehr auf ein gewandtes Pferd und einen blancken Säbel als ein curieuses Buch gehalten.” Idézi TARNAI: „Egy magyarországi tudós” 36.

11 Uo. 36.

12 „Primum quidem existimant nonnulli, purioris sermonis Hungari fontes jam in scriptis saeculi 13. et 14. saeculi quaerendos esse. Quasi jam tum lingua nostra exulta fuisset, cum scribi

Horvát István konkrétan Beatus Rhenanus megállapítását cáfolta. Martin Schwartner diplomatikai munkájának második kiadását¹³ négy folytatásban ismertette a Tudományos Gyűjtemény 1819. évi köteteiben. Elmarasztalja a szerzőt, amiért feleslegesen sajnálkozik a régi magyar nyelv és írásbeliség elmaradottságán. Ebben az összefüggésben is idézi Beatus Rhenanust, mint aki éppúgy tévedett, akár a bírált szerző.

Szép magasztalást nyert a' mostani Magyar Nyelv a' 29-dik tzikkelyben; ellenben a' régi Magyar Nyelv nem érdemlette a' szánakodó Tanító Úrnak helytelen fájdalmát. „Id una mecum doleas oportet, úgymond, linguam hungaricam, numero, suavitate, nec non verborum pondere, et flexionis facilitate, multis Europae linguis anteponebam, serius et negligentius quam debuisset scribi colique coeptam esse.” Kár, hogy nem követik próbául ezen állítást Beatus Rhenanus XVI. századi Írónak ime' sorai: „Sic Ungaricus Sermo nostra aetate (1531.) primum scribi coepit.”¹⁴

Horvát István 1835-ben is méltatlankodott a régi magyar írásbeliségre vonatkozó tévhiteken.

Sok együgyü Magyar azon hibás véleményt vitte a' sírba magával, hogy Atyáink nem tudták leírni a' XVI. század előtt a' magyar nyelvet.¹⁵

Ezeknek a nézeteknek a forrásai a külföldiek elítélő nyilatkozatai. Közülük elsőként Galeotto Marziót és Beatus Rhenanust idézi, majd az Újtestamentumot szlovénra fordító Primož Trubart, aki a korábbi írásbeliséget nélkülöző nyelvek példájaként a szlovén mellett a magyart említi.¹⁶ Elmarasztaló megállapításaikat minősítve Horvát leszögezi:

De mind ezek vagy a' Magyar Helyesírás különösségeit illetik, vagy üres beszédek. [...] az Idegeneknek e' féle állításaik 's híresztelései valóban előítéletek, vagy hibás vélemények voltak.¹⁷

Döbrentei Gábor 1838-ban a *Régi magyar nyelvemlékek* első kötetében a szöveggözlések bevezetőjében idézi Xistus Schier Ágoston-rendi szerzetest, aki számos magyar egyháztörténeti emlék „felvilágosításában [...] buzgón fáradozott”.

Hogy *Schier* mind misekönyvünket, mind pedig codexünket jól ismerte és megvizsgálta, érintett könyvének töredékében a' 89dik lapon az 5dik szám alatt maga említi. Így hangzanak sorai: Beatus Rhenanus Rer. Germ. Lib. III. p. 108. (ed. Basil. 1531.) ait: Sic Ungaricus

tantum inciperet, cum earum nationum, quae hodie in cultissimis habentur, sermo rudis adhuc esset. Germanica saeculo 16. diligentius scribi coepit, Gallica sub Francisco 1. et nonnisi sub Ludovico 14. ad maiorem culturae gradum pertigit.” VERSEGHY: *A filozófiának* 282–283.

13 SCHWARTNER: *Introductio*.

14 HORVÁT: „Martini Schwartner Introductio” 84.

15 HORVÁT: „A' Magyar Nyelv” 108.

16 „Vor 34 Jahren war kein Brief oder Register, viel weniger ein Buch in unserer windischen Sprache zu finden; man meinte, die windische und ungarische Sprache seien so grob und barbarisch, dass man sie weder schreiben noch lesen könnte.” Uo. 109.

17 Uo. 109.

sermo nostra aetate primum scribi coepit. Id fortasse de raritate intelligi potest; vidi enim in codice membranaceo Capituli Poson. sub an. M. CC. scripto sermonem Hungaricum in funeribus dicendum. Nagy igazságot védelmezett itt *Schier*; mert a' felhozott magyar beszéd alatt a' *Latiatuc feleym* temetési beszédert érti.¹⁸

Kazinczy Gábor 1852-ben citálta Galeottót és Rhenanust, mint akiknek hitelt adva „a tudomány és szent ügyünk bajnokai, korunk hagyományos eszméinek befolyása alatt, s irodalmunk eltemetett kincseit nem ismerve, fájó lemondással távolodtak el a térről” – azaz régi irodalmunk értékeinek feltárásától. Példaként Kollár Ádám Ferencet és Cornides Dánielt említi.¹⁹

Galeotto Marzióinak a Mátyás király tetteiről szóló műve Kazinczy Gábor fordításában 1863-ban jelent meg. A XXVIII. szakaszban ezt olvashatjuk:

Hanem a németek, csehek és lengyelek néha anyanyelvükön, többnyire a latinon írnak: egyedül – a kereszténységet értem – Magyarország ír csupán latinul. Mert a magyar nyelv nem könnyen írható, miután a pontozás legcsekélyebb változtatása és különbsége megváltoztatja a kiejtés értelmét.²⁰

Az állítást és hatását Kazinczy a „Jegyzések”-ben a következőképpen helyteleníti:

Amit e helytt Galeot nyelvünkről, azon felszínességgel mond, mely, irányunkban, maiglan jellemzi a külföld bölcsseit: tényként ment „szájról-szájra”, vagyis tolltól tollra, s végre minmagunknál is hitelt talált.

A „külföldi bölcsék” elmarasztaló véleményének példájaként idézi Rhenanus vonatkozó mondatát.²¹

„A magyar nyelv európai recepciója és egyenjogúsítása” Elismerő vélemények a XX. században

Később éles fordulat következett be Beatus Rhenanus kijelentésének értelmezésében. A XX. század tudósai az állítás pozitív tartalmára figyeltek. Önmagában az a tény, hogy „a magyar nyelvet írni kezdik”, kétségtelenül üdvözlendő.

Turóczi-Trostler József meggyőződése szerint (1933) Rhenanus azt igazolja, hogy a korban „a magyar nyelv az »irodalmi« nyelv rangjára emelkedik”, megjegyzése „a magyar irodalmi nyelv kezdeteire vonatkozik. Egyúttal a magyar nyelv európai recepcióját és egyenjogúsítását jelenti”²²

Huszi József Turóczi-Trostler tanulmányáról írva (1934) egyetért a fentiekkel:

18 DÖBRENTEI: *Régi magyar nyelvemlékek* LXXXIV.

19 KAZINCZY: „Nyílt levél” 44o.

20 Az eredeti szöveg: „Sed Germani & Boëmi & Poloni, aliquando lingua patria, plerunque latinas literas scribunt, sola Hungaria (ex Christianis loquor) non nisi latine scribit. Quoniam Hungarorum lingua non facile scribi potest. Minima enim accentuum mutatione & diversitate prolationis mutatur significatio.”

21 GALEOTTO: *Mátyás király* 53, 184.

22 TURÓCZI-TROSTLER: „Sic ungarus sermo” 74–75, 76.

[Turóczi-Trostler] Joggal emeli ki Beatus Rhenanus ismert nyilatkozatának („Sic Ungaricus sermo nostra aetate scribi coepit”) fontosságát: ez a humanista nyilatkozat annál inkább a magyar nyelv európai recepcióját, mintegy egyenjogúsítását jelenti, mert a további hasonló tartalmú nyilatkozatok [...] jórészt ezt verik vissza.²³

Trencsényi-Waldapfel Imre (1934) csatlakozik az előző véleményekhez:

Igaz lehet, s „a kor érzékeny szemére és kultúrzsolidaritására” csakugyan jellemző, hogy idegen humanista, Erasmus barátja, a német Beatus Rhenanus „rögzíti meg legelsőnek azt az időpontot, amikor a magyar nyelv irodalmi nyelv rangjára emelkedik”.²⁴

A XX. században – az általános lelkesedéssel ellentétben – tudomásom szerint egyedül Ötvös Péter figyelt fel arra, hogy Beatus Rhenanus az idézett példával a magyar nyelvű írásbeliség kezdetének megkétszerezését teszi szóvá.²⁵

Lehetne vitatkozni arról, hogy Beatus Rhenanus sokszor idézett helyét elmarasztalásként vagy elismerésként kell-e értékelnünk. Úgy vélem azonban, hogy a korabeli nyilatkozatok szövegkörnyezetét figyelembe véve eldönthető a kérdés.

Turóczi-Trostler József Theodor Biblianderre hivatkozik. A kiragadott idézettel saját álláspontját szándékozik igazolni:

Amikor aztán arról beszél, hogyan válnak írásban megrögzített „irodalmi” nyelvekké az egyes nyelvek, a magyar esetében B. Rhenanus formulájával írja körül ezt a fejlődéstörténeti pillanatot: „Nostra vero aetate coepit demum sermo Hungaricus literis consignari.”²⁶

Bibliander idézett helyén²⁷ a különféle nyelvek esetében nem az „irodalmi nyelvekké válásról” van szó, hanem az „írásban megrögzítettség” történetéről, azaz az írás kialakulásáról. A vonatkozó fejezet (*De literarum origine*, 38–46.) általános bevezetéssel indul, természetesen Cicero nyomán, aki az emberiség legnagyobb jótévedői között említi azt, aki feltalálta, hogy a beszéd végtelennek tűnő hangáradatát néhány betű segítségével határok közé lehet szorítani.²⁸

Az egyes népek sorra vétele után a fejezet utolsó mondatában a törökök és a tatárok után a szerző minket is megemlít, mint akik korunkra ugyancsak eljutottunk odáig, hogy végre (*demum*) képesek vagyunk nyelvünket írásjelekkel rögzíteni (*literis consignari*).²⁹ Bibliander Rhenanus megfogalmazásában éppen a

23 HUSZTI: „A magyar nyelv” 81.

24 TRENCSENYI-WALDAPFEL: „A humanizmus” 182, 183.

25 „Beatus Rhenanus (1485–1547), ein Freund von Erasmus, der sich 1518 eifrig auch mit der Janus Pannonius-Ausgabe beschäftigte, schrieb Anfang des 16. Jahrhunderts: »Ungaricus sermo nostra aetate primum scribi coepit.« Damit meinte er den Anfang der ungarischen Schriftsprache und den relativ verspäteten Beginn der nationalsprachigen Literatur. Die Ungarn sprachen und schrieben nämlich vorwiegend lateinisch.” ÖTVÖS: „Aktualisierung” 273.

26 TURÓCZI-TROSTLER: „Sic ungarus sermo” 78.

27 BIBLIANDER: *De ratione* 46.

28 „qui sonos vocis, qui infiniti videbantur, paucis literarum notis terminavit”, Uo. 39. Az idézet forrása: *Tusculanae quaestiones* I. 25.

29 „Caeterum ante annos sexcentos Turcae literas Arabicas una cum Saracenorum religione amplexi sunt; & longe post illos idem fecerunt Tartari. Nostra vero aetate coepit demum sermo

lényegét illető kifejezést (*scribi*) változtatja meg, így még kevésbé félreérthetően ragadja meg a mondandó lényegét. Egyértelművé teszi azt, ami már Beatus Rhenanus mondatának szövegkörnyezetéből is kiderül: szó sincs „irodalmi rangra emelkedésről”, „a magyar nyelv európai recepciójáról és egyenjogúsításáról”. Az „írás” az adott összefüggésben nem elméleti tevékenységet, szellemi alkotómunkát jelent, hanem a folyamat gyakorlati oldalát, a mondandó fizikai rögzítését.

A „scribere” ilyen jelentését erősíti Bartók Zsófia Ágnes ugyancsak XVI. századi példája. A Karthauzi Névtelen előszavának „*novo scribendi genere*” kifejezése és annak külföldi párhuzamai alapján hihetővé teszi, hogy a Névtelen kiadásra szánta művét, így az Érdy-kódexben nyomdai kéziratot tisztelhetünk. Az „írás” ebben az esetben is technikai kérdés: a művelet „új fajtájának” alkalmazását, azaz a gondolatok rögzítéséhez a kézírás helyett a nyomdai sokszorosítást jelenti.³⁰

„Az én szokott prédikációimat magyarul ki kezdettem volna nyomtatni” Telegdi jelentősége a korszak magyar nyelvű irodalmában

A XVI. század végére egyre több magyar nyelvű szöveggel találkozhatunk. Ezek elterjedésében Telegdi Miklós munkássága kiemelt jelentőségű. Határozott állást foglal az anyanyelvű könyvnyomtatás mellett. Első prédikációs-kötetének a magyarországi katolikus egyház püspökeihez címzett ajánlásában fejti ki érveit. Sajátos módon keverve a szerénykedő és az álszerénykedő humanista fordulatokat adja elő: feltett szándéka, hogy Isten szavainak magyarázata – amennyire azt csekélyke tehetsége lehetővé teszi – magyarul bocsássa közre. Meggyőződése szerint az efféle igyekezetnél nincs hasznosabb, mindenki sóvárogva várja és lelkesen gyönyörködik benne.³¹

A század utolsó évtizedeiben fellendült a magyar nyelvű könyvkiadás, és ehhez a felekezeti ellentétek is hozzájárultak. Prédikációinak második kötetében Telegdi „A keresztyén olvasóknak” címzett előszóban 13 lapon keresztül válaszol annak, aki – mint írja – „engemet rágalmaz, szidalmaz és háborgat, gonoszt gondol ellenem, módot keres benne, hogy nekem ártasson, engemet meg sérthessen és el veszthessen”.³² Bornemisza Péter vitairatára utal, aki Telegdi prédikációi első kötetének megjelenése után, 1578-ban *Fejtegetés* címmel hivatkozott

Hungaricus literis consignari. Uo. 46.

30 Részletesen: BARTÓK: *Egyházi férfiak*, az „Újabb adatok a latin előszó értelmezéséhez” (130–132.) és „A karthauziak és a nyomtatás” (137–138.) című fejezetekben.

31 „[...] verba quoque Dei explicata et pro virorum nostrarum tenuitate in Hungaricum deducta sermonem consecrare voluerim. Quos enim istiusmodi generis studia spectant aequius? Expetunt avidius? Delectant vehementius?” TELEGDI: *Az evangéliomoknak [...] magyarázattyának első része* 4^v–5^r.

32 TELEGDI: *Az evangéliomoknak [...] magyarázattyának második része* 2^r.

munkájában³³ támadta meg. Mivel írásából példány nem maradt fenn, tartalmára csak Telegdi válaszaiból, a most idézett előszóból, a *Felelet* című vitairatából³⁴ és *Rövid írás*-ként hivatkozott műveiből³⁵ lehet következtetni.

Telegdi szóba hozza az anyanyelvű művelődés kétarcúságát. *Felelet*-ének Bornemisza Péterhez szóló bevezetésből kitűnik, hogy vitapartnere – a *Fejtegetés* tanúsága szerint – Telegdi magyar nyelvű prédikációinak híret eleinte örömmel fogadta.

Azt írod, hogy míg hírrel hallottad, hogy az én szokott prédikációimat magyarul ki kezdettem volna nyomtatni, más reménységbe voltál. Vélted azt, hogy ha néhol el tévelyedném is, viszont valami szép idvösséges dolgokra tanétnék. De különben esett annál, a mint reméltted.³⁶

Telegdi öröme sem terjedt ki a magyar nyelvű irodalom minden vonatkozására. Üdvözlendő ugyan, hogy a magyarul olvasni tudók tábora egyre bővül, de ez nemcsak arra lehet jó, hogy az „üdvösséges tanítások” minél szélesebb körben elterjedjenek, hanem visszájára is fordulhat. Nem is kell messzire menni elrettenő példáért, hiszen a Bornemisza-féle „szörnyű írások” olvasása igen kártékony.

A mit ember kösség közé bocsát, tudni való dolog, hogy válogatás nélkül mindennek kezébe kerülhet. Sok szűz leányzók, gyermekek, ifjak, asszonyi emberek vannak, kik magyar írást tudnak és értnek, akárcsak azokat tekintette volna meg, és ha nem egyébert, ű érettek tartóztatta volna kezét ilyen szörnyű írástul. Mert bizony félek rajta, hogy léznek olyak benne, kiknek lelki romlások történik olvasásokból, és ollyat tanulnak belőle, kit talán soha nem tuttanak volna, ha írva nem látnáják.³⁷

Hiába hangoztatták tehát mind protestáns, mind katolikus részről a magyar nyelvű könyvkiadás szükségességét, a felekezetek közti részleges egyetértés hamar elmúlt, és ez a téma is újabb lehetőséget adott a szembenálló felek összeütközésére. Mindazonáltal a versengésnek ösztönző hatása volt a nemzeti nyelvű irodalom gyarapodására. Telegdi már csak azért is határozta el magát magyar nyelvű prédikációinak kiadására, mert az anyanyelvükön olvasni tudó hívek korábban Bornemisza „hasas és potrohos könyveire” voltak rászorulva. Hiszen „eddig az ű Postilláját nem egyébert, hanem azért olvasták, mert talám a mi nyelvünkön egyebet nem kaphattanak”.³⁸ Itt Telegdi nem gondol a korábbi magyar nyelvű protestáns prédikációskötetekre, ám megállapítása katolikus vonatkozásban lényegében igaz.

A népnyelvűséggel kapcsolatban megemlítendő, hogy Telegdi korában az esztergomi főegyházmegye népessége magyar, szlovák és német anyanyelvű

33 BORNEMISZA: *Fejtegetés*.

34 TELEGDI: *Felelet*.

35 TELEGDI: *Rövid írás*.

36 TELEGDI: *Felelet* 3.

37 TELEGDI: *Az evangéliomoknak [...] magyarázattyának második része* 7^r.

38 Uo. 2^v.

volt. Érdekes adalék az *Agendarius* egyik példányából előkerült kézzel írt cédula, amely kereszteléskor használatos német nyelvű szövegeket tartalmaz. Ez az *Agendarius*-kiadás bevezető tanulmánya szerint:

Közvetve bizonyítékul szolgál arra, amit sejteni lehetett, hogy a korábbi időkben még csak latin szöveget közlő szertartáskönyvekhez a gyakorlati végzés során, kézzel írott cédulákon hozzápótolták a népnyelvű anyagot.³⁹

A nyomtatványokban latin és magyar szövegek olvashatók. „A népnyelvű és latin részek majdnem karakterszámra azonos mennyiség.”⁴⁰

„És mi legyen az urbanitas, meg jelenti Quintilianus” Irodalmi és irodalomelméleti szempontok

Az idézett bevezető tanulmányban Telegdi prédikációinak stílusával kapcsolatban fontos észrevétel olvasható:

A tudatosan alkalmazott retorikai eszköztár és az őszinte közvetlenség lefegyverző elegye ez a stílus: egy tudós műveltségű, lelkipásztori szívű főpap hangja.⁴¹

Ez a megállapítás a lelkiségi szempont mellett egy másik, nem elhanyagolható területre irányítja a figyelmet. A retorikai eszköztár tudatos alkalmazása ugyanis elsőrangú jelentőségű az irodalom-, sőt az irodalomelmélet-történet számára. A kritikátörténészek az irodalom önszemléletének megnyilvánulásait keresik a szövegalkotásra vonatkozó szabályrendszer (*praeceptum*-irodalom) kialakításában és annak érvényesítésében. Az egyházi irodalomban ezt leginkább a prédikációban és az imádságban lehet felfedezni.

A kereszténység sajátos követelményeit ötvözve a profán szónoklattal elemeivel alakult ki az egyházi retorika, a prédikáció és az imádság elmélete. Az *ars praedicandi* (a protestáns szóhasználatban *ars concionandi*) és az *ars orandi* kézikönyvei századokon keresztül befolyásolták a szerzőket. A régiség magyar forrásainak vizsgálatából kiderül, hogyan jelenik meg a szabályok ismerete, megannyi értékes adalékot szolgáltatva irodalmunk kritikátörténeti szempontú feldolgozásához.

A prédikáció-irodalom egyik alapkérdése, hogy a szövegek megformálásával hogyan kell alkalmazkodni a mindenkori hallgatóság műveltségi szintjéhez. Telegdinél találkozhatunk az alkalmazkodás szükségyszerűségének elméleti megfogalmazásaival is. Első prédikációskötetének előszavában világosan elkülönül a prédikációk két fajtája. Az „együgyű” közönséghez szóló beszédek az áttekinthető felépítés mellett világos, könnyen érthető magyarázatot és egyszerű stílust kívánnak, a felkészültebbek követni tudják a bonyolultabban szerkesztett és

39 VARGA: *Agendarius* XXVII.

40 Uo. XVII.

41 Uo. LXVIII.

megfogalmazott egyházi szónoklatot is. Ennek alátámasztására Telegdi is Szent Pál hasonló összefüggésben sokszor idézett helyére hivatkozik:

[...] a kisdedeknek készítettett e könyvecske, kiknek tejre vagyon szüksége, nem kemény edelre, és annak okáért, a mennyire lehetett volna is túllem, nem akartam friss avagy bölcs beszéddel élnem [...]⁴²

Az alkalmazkodásnak a szövegalkotás szintjén megragadható két fontos területe tehát a szerkezet és a stílus. A beszéd részeit és azok elrendezését a retorikában a *dispositio*, az megfogalmazás során használható nyelvi eszközöket az *elocutio* tárgyalja. Ezekhez kapcsolódó kérdéseket érint Telegdi is.

Első prédikációskötetének előszavában világosan megfogalmazza, hogy „az egyigyű keresztyének” számára a megértést akadályozza az áttekinthetetlen szerkezet:

Hanem azok nem tetszenek énnekem, kik az ű könyvöknek egyfelől oly cégért tesznek, mintha az egyigyű keresztyénekért íránják, más felől addig bölcselkednek, úgy zavarják és keverik be azt, a mit beszéllenek a sok rend nélkül való szók közibe, hogy ű magok is elég tudnak ki gázolni belőle. Az egyigyű olvasók peniglen a véghetetlen prédikációkból ki nem találhatják az ű nekiek ígértetett tanúságot.⁴³

„A sok rend nélkül való szó” említése kifejezetten a retorikai *dispositio* hiányára utal, mégpedig a szavak elrendezése (*ordo verborum*) során elkövetett hibákra. Telegdi más alkalommal is szóvá teszi a szerkesztetlenséget:

[...] hol imide, s hol amoda (a hová kívánságid vonsznak) kitérvén az elődbe vött útról, egy olyan szabású, sok féleből egybe szedegetett és egybe zavart könyvet készétesz, mint az Simulus Moretoma Virgiliusnál, és mint amaz sok állatoknak tagjaiból egybe ragattatott kép, melyről Horatius ír, de arte poetica.⁴⁴

Kritikatörténeti szempontból fontosak a hivatkozások a klasszikusokra. Még kedvesebb a kritikatörténészeknek, hogy retorikai kérdésekben Telegdi nemcsak költői művekre hivatkozik, hanem elméletben megfogalmazott követelményekre is. Vitába száll Bornemiszával az „urbanitas” fogalmának értelmezéséről, és ennek során Hieronymusra, Quintilianusra és Szent Pálra hivatkozik.

És mi legyen az urbanitas, meg jelenti Quintilianus, mondván: Urbanitas illa est, in qua nihil agreste, nihil inconditum, nihil peregrinum, neque sensu, neque verbis, neque ore,

42 TELEGDY: *Az evangéliomoknak [...] magyarázattyának első része* 7^r. A hivatkozott hely: „Lac vobis potum dedi, non escam: nondum enim poteratis: sed nec non quidem potestis: adhuc enim carnales estis.” 1 Kor 3, 2.

43 Uo. 7^v.

44 TELEGDY: *Felelet* 13–14. Az *Appendix Vergiliana*-ban számontartott, ismeretlen szerzőtől származó 122 soros *Moretum* Vergilius eredeti műveként jelent meg az *Opera omnia* 1572. évi, Josephus Justus Scaliger által sajtó alá rendezett kiadásában. Egyes vélemények szerint egy Parthenius-mű latin átdolgozása. Maga a 'moretum' egy sokféle alkotórészből (sajt, vaj, zöldségek, fűszerek...) összekevert étel. Versbeli elkészítőjének neve a mértékadó modern kiadásokban Simulus, más helyeken Simylus. A Horatius-hivatkozás a *De arte poetica* 1–10. sorára utal.

gestuve possit deprahendi. Lib. 6. Cap. 3. [...] Halgasa csak a szent Pál mondását: Fornicatio et omnis immundicia, aut avaricia nec nominatur is vobis, sicut decet sanctos: aut obscenitas, aut stultiloquium, aut scurrilitas, quae ad rem non pertinent.⁴⁵

Szerkezeti kérdés az is, hogy hogyan osztanak fel egy-egy szentírási szakaszt, egy vagy több prédikációban tárgyalják. Telegdi helyteleníti, ha az egyszerű hallgatósnak az egy napra rendelt evangéliumi szakaszt több prédikációban magyarázzák. Itt minden bizonnyal Bornemisza eljárására utal. Ugyanakkor nem vitatja, hogy a műveltebbek képesek feldolgozni az igényesebben szerkesztett prédikációt is, akár többet is egymás után.

Én is akartam mentül kevesebb beszéddel lehetett, úgy szállani, hogy meg foghassák és fejekbe rakhassák a kisdedek, hogy nem mint az evangéliomnak egy kis részének magyarázattját oly hosszan nyújtani, hogy míg a közepire jutnának, addig el felejtik az elejét az olvasók: avagy több prédikációra osztani egynél, és imide amoda hányni az egy napra rendeltetett tanúságot. De ezt sem úgy mondom, mintha kárhoztatnám azokat, kik az tökéletesbekért írák, és azoknak a tudományban való előmenetekért, kik immár értenek valamit, és kemény eledel nélkül szükölködnek, mely titkos és bévséges értelmet három avagy négy avagy tíz prédikációban is fejtegetik.⁴⁶

Telegdi közreadott beszédeiből kitűnik, hogy ismerte és alkalmazta a prédikáció megszerkesztéséhez szükséges tudnivalókat. A szentírási szakasz (hagyományosan: *thema*) felolvasása után előrebocsátja annak summáját, azaz lényegének rövid összefoglalását; ezt a részt a középkori *ars praedicandi*-kban *prothemának* hívták. A *divisio* szerkezeti egységének felel meg, amikor felsorolja a később kifejtendő egyes részeit, amelyek gyakran az egyes tanulságok. Némely részek további felosztása a *subdivisio*.⁴⁷

Stiláris kérdések is előkerülnek. A klasszikus műveltség fitogtatása a magyar nyelvű prédikációkban nem kívánatos. Telegdi maga is kerüli az idegen szavak használatát és a felesleges etimologizálás, az öntetszelgő tudálékoskodást. Ennek okát is adja:

Ezeket csak a végre mondtam, hogy senki ne tulajdonéccsa tellyességgel temérdek tudatlanságomnak, hogy a közönséges magyarok nyelvén szólok, hanem ércse, miért mívelem azt. Tudnya illik azért, hogy nem akarok fellyebb értenek annál, a mint szükség. Gyűlölöm, mint Szent Pál is gyűlölte az igéknek haszontalan újságát és a tudománnak hamis nevének hányását [...]⁴⁸

45 TELEGDI: *Az evangéliomoknak [...] magyarázattyának második része* 5^{r-v}. Egyik idézet sem egyezik pontosan a ma mértékadónak tekinthető kiadások szövegével. Vö. *Inst. Orat.* 6, 3, 107; Ef 5, 3–4.

46 Uo. 7^v.

47 A prédikációkról részletesebben: HORVÁTH: *Telegdi, a „Telegdi Miklós prédikációi”* (60–117.) című fejezetben.

48 TELEGDI: *Az evangéliomoknak [...] magyarázattyának első része* 8^v.

Telegdi stiláris kifogásainak sorában azt is kárhoztatja, hogy Bornemisza nemcsak, hogy szóba hozza a szalonképtelen dolgokat, hanem szemérmes körülírás helyett nevükön nevezi őket, és ebben még örömét is leli:

[...] ítéllye az Isten, és ítéllyék azok meg, a kik a te ördögi késértetről írott könyvedet olvassák, hallottak-é valaha vagy a Pispököktől, vagy a Cápálanokban, vagy akár holott az egész világon olyan szörnyűséges és ondokságos rútságokat, mint akiket te ott egybe gyűjtöttél, nagy gyönyörűséggel elő számláltál, és szemérem nélkül, ingyen nem valami kerülő beszéddel, hanem tulajdon neveken, sok szűzeknek, ártatlan gyermekeknek, ifjaknak és egyéb rendbeli tisztességes jámbor személyeknek botránkozására mosolyogva fejtegetted.⁴⁹

Telegdi nemcsak ismerte és alkalmazta az *ars praedicandi* szabályait, hanem követendő példaként meg is fogalmazott néhány előírást. Az első prédikációs kötetben az előszó után következnek „A falukon tanétó egyigyű, jámbor egyházi embereknek” szóló tanácsok. Ebben a részben az egyszerű népnek szánt prédikáció szerkezetét vázolja. Közli az egyes részeket alkotó vagy azokat bevezető formulákat, imádságszövegeket. A javasolt beszédminta az alábbi részekből áll:

– kereszttetés; bevezető formulák, más az evangéliumok, más az episztolák esetében

- az adott napra rendelt szentírási szakasz felolvasása
- a magyarázatot bevezető imádság
- a szentírási szakasz „bötű szerént való magyarázattya”
- „jó értelmének” kifejtése
- a következő heti ünnepek, események (például házasságkötés) kihirdetése
- a prédikációt záró imádság.⁵⁰

A szentírási szakasz magyarázatában nem nehéz felismerni a középkori eredetű négyszeres írásértelmezés elemeit. A „sensus historicus seu litteralis” magyar neve, a „bötű szerént való magyarázat” a régiségben máskor is előfordul. A „jó értelem” alighanem a „sensus allegoricus” megfelelője, ami az isteni tanítás mélyebb értelmét, megszívlelendő tartalmát jelenti.⁵¹ Különösen jelentős, hogy az *ars praedicandi* latin terminológiáját Telegdi magyarra fordítja, mivel ez a magyar elméleti szaknyelv megteremtésének folyamatába illeszkedik.

Az imádság szerkezetéről esik szó Telegdi katekizmus-fordításában, mégpedig a Miatyánk részeit ismertetve. A legfőbb példaként tekintendő imádság – Augustinus nyomán – hét részből, a hét kérésből áll. Telegdi Petrus Canisius *Parvus Catechismus*-ának négy + hármass felosztását tolmácsolja:

49 TELEGDI: *Felelet* 15–16.

50 TELEGDI: *Az evangéliumoknak [...] magyarázattjának első része* 9^r–v. A jelen kézirat leadása óta a szerzőnek megjelent egy tanulmánya, amelyben Telegdi említett szövegének későbbi, sokszor szó szerinti átvételét mutatja be Kopcsányi Márton egy 1616-ban megjelent művében: „« Az Anyaszentegyházban bévött szokás szerént »: Adalékok a magyar egyházi retorika korai történetéhez.” *Verso Irodalomtörténeti folyóirat* VII. (2024/1) 45–51.

51 A négyszeres írásmagyarázat magyar elnevezéseiről részletesebben: BARTÓK: *Egyházi férfiak*, „A Biblia többszintű értelmezéseinek megnevezései” (79–81.) című fejezetben.

Summa szerint mond meg mit tanulnc a mi Atyáncból?

A négy első kérésből meg tanoluc minemő jokat kellyen e világos életünkbe Istentül reménlenünc és kérnünk [...]

A három utolsó kérés, jelenti a gonoszokat: kiktül kérnünc kell Istent, hogy minket meg oltalmazzon.⁵²

Összefoglalóan megállapíthatjuk: Telegdi Miklós munkássága az egyház- és liturgiátörténeti szempontok mellett az irodalomtörténet számára is fontos. Döntő szerepe volt az anyanyelvű katolikus művelődés kibontakozásában. Nyomtatásban megjelent műveivel a hívek szélesebb rétegeit érthette el. Ha „az egyigyű keresztyének”, „a közönséges magyarok” közül sokan nem is juthattak könyveihez – esetleg el sem tudták volna azokat olvasni –, „a falukon tanétó egyigyű, jámbor egyházi emberek” a kötetekben közreadott prédikációk mintájára készült beszédekkel sokakat megszólíthattak. Telegdi prédikációinak szerkezeti, stílári megoldásai igazolják, hogy tisztában volt a műfaj szabályaival, és azokat irodalmi igényességgel alkalmazta. Különösen jelentős, hogy az *ars praedicandi* európai követelményrendszerét anyanyelvén érvényesítette, a latin terminusokat időnként magyar szakkifejezésekkel adta vissza, olykor – a szóbeliségben, esetenként írásban is – továbbélő középkori hagyomány felelevenítésével. Mindez nemcsak a népnyelvű írásbeliség történetében, hanem a kritikátörténetben is kiemelkedő szerepet biztosít neki.

52 TELEGDI: *A keresztyénségnek* 37–38.